

ELEK TIBOR

„Amikor írok: szabad vagyok”

Csoóri Sándor irodalomszemléletéről

ELEK TIBOR (1962) Békéscsaba

Sem a történelemmel, sem a nemzettel, sem a nemzeti identitástudat zavaraiival, sem a határon túli magyarokkal, sem a politikával, sem semmi mással nem foglalkozott annyit Csoóri Sándor, mint az irodalommal magával, s azon belül főként a költészettel. A lényegével, értelmével, jelentőségével általában, és konkrétan: művekkel, szerzőkkel, életművekkel, tendenciákkal, helyzetekkel. Még az irodalmi köztudatban is inkább a közéleti mindenest, a sorskérdéseket faggató esszéíró, a közösségi kérdések iránt elkötelezett költő, a felfokozott nemzeti felelősségtudattal élő és politizáló Csoóri képe él, s kevésbé a saját írói mestersége, az irodalom kérdései iránt szenvedélyesen érdeklődő alkotó. Pedig esszék, interjúrészletek, jegyzetek tucatjait lehetne idézni ebben az összefüggésben. Költészetszemléletének alapvonásait Görömbei András¹ és mások is feltárták már, s jöllehet a költészetről gondolkodó is az irodalomról gondolkodik, valahogy mégis kevesebb szó esett eddig az irodalom egészével, az irodalom általános kérdéseivel vagy éppen aktuális helyzetével kapcsolatos nézeteiről, pedig az évtizedek során a költő, esszéíró érdeklődése egyre inkább felölelte ezeket is. Egy ilyen rövid tanulmány keretében Csoóri Sándor ez irányú nézeteinek teljes körű felidézésére, jellemzésére természetesen nincs lehetőségem, csupán néhány olyan fontos elemére próbálok emlékeztetni, amelyről talán kevésbé esett szó eddig.

Az irodalomról és a közéletéről, politikáról gondolkodó személy ugyanaz a költő, író, a kettő nem különválasztható, mindkét gondolati irány háttérben ugyanaz a szabadság- és teljességvágy munkál. Csoóri monográfiája, Görömbei András már a korai, ötvenes-hatvanas évekbeli közéleti esszéi kapcsán azt írja: „Két nagy álma van: a szabadság és az emberi teljesség. Ezek akadályait kutatja egyéni és nemzeti méretekben. Hiányokat fogalmaz meg, és eszményeket mutat. Személyes gondjait úgy vizsgálja, hogy tisztában van közéleti jelentőségükkel.”² A személyes költői gondjairól szólva szembesül kezdettől a költészet mibenlétével, működésmódjával, lehetséges szerepeivel kapcsolatos kérdésekkel is, például a hatvanas évekbeli versesköteteit záró ars poetikus esszéiben (*Odaadás és elítélés; A meghasonlás világos háttere; Közeledés a szavakhoz*). A személyes gond érzékeltetése szavait rendkívüli hitellel telíti, de a személyes vélemények és törekvések általánosítása olykor vitatható állításokhoz vezet később is. Szabadságot igényel a költő és a költészet számára, mert így lehet a vers az emberi teljesség megfogalmazója, így érintheti, illetve absztrahálhatja a nemzeti és az emberi létezés végső dolgait, és így szabadíthatja fel és juttathatja el az egyetemes-séghez olvasóját. „A vers számomra nem életpótlék, nem félszeg szerelmes lányok nosztalgijája! Hajó, mely átvisz az óceán túlsó partjára! Igazi távolbalátó, mely a legtisztábban mutatja az emberiség arcát, visszafelé is, egészen a világteremtés mítoszáig” – írja a *Költőkkel utazom* című, 1962-es esszéjében.³ Már ekkoriban foglalkoztatják olyan, később majd sokszor újratárgyalt témák, mint a személyesség versbeli szerepének kérdései vagy a költői kép funkciói: „A költői kép, a mítosz nem utánozza a világot, hanem legsűrűbb jelentését közvetíti. Megszünteti az ábrázolás szükségét, kiindulópontját, hogy minél gyorsabban bekapcsoljon bennünket a legegységesebb tevékenységbe: a kifejezhetetlen világ átélésébe”⁴ (*A képek ereje*). A saját költészetének kérdései a *meghasonlás világos háttere* című esszéjében vezetnek el először az irodalom egészéről való gondolkozáshoz. Az irodalom nélkülözhetetlenségét szerinte „semmi se bizonyítja jobban, mint az írókban feszülő örökös meghasonlás: írni azért, hogy megszűnjék az irodalom. Rakni egymás mellé a szavakat, a mondatokat, az eszméket, igazságos és igazságtalan indulatokat, hogy megépülhessen egy világ, amely már nem önmaga [...] az író igaz otthona az otthontalanság, a minden dolgok közé való száműzetés állapota; kiegyensúlyozottsága pedig a dráma.”⁵ Ugyanitt, már ebben a hatvanas évek közepén írott esszéiben vallja, hogy régebben a költészetet a csodálkozás eszközeinek tekintette, de „ma már mindennek látom: várakozásnak, búcsúzásnak, jövőnek, gyöngédségnek, tudatlanságnak, harcnak, ítélkezésnek”.⁶ Görömbei András ezt a hatvanas-hetvenes években fokozatosan kibontakozó, világ-

irodalmi példákban is ihletődő, de főként a magyar irodalomtörténet és a kortársak legjelesebb költőinek példájára (elsősorban Nagy László és Juhász Ferenc költészetére) hivatkozó személyes költészetfelfogást többek között így jellemzi: „Csoóri Sándor költészetértelmezésében a mélyen megélt ambivalencia a világ birtokbavételének, otthonossá tevésének drámája, végletek szembesítéséből, disszonanciájából létesített harmónia.”⁷ Ez a József Attila esztétikájának mindenségigényével⁸ és a bartóki szintézissel rokon elgondolás a hetvenes évek végi hatalmas, világképösszegző, *Tenger és diólevél* című esszéiben teljesebb ki a legnyilvánvalóbban. A számtalan szemléleti irányt és gondolati réteget szintetizáló esszének most csak az ősit, a népit (népművészetet, népköltészetet) és modern ötöző egyetemességkoncepciójára emlékeztettek, amelynek legmélyén a létezés teljességével az alkotás, teremtés révén szembenéző ember egyensúlyteremtő vágya húzódik meg. „A modern költő sokkal kevésbé látja előre a verset mint végeredményt. Sokkal inkább lelkiállapotokból indít, mint lezajlott, kerek élményekből. Ír, hogy írás közben tudja meg: mi történik vele s a világgal. Így teremt magának írás közben fát, ha fára van szüksége; lepkét, ólomkorlátot alkonyatból, denevérvérnyát, gomba-dinoszauruszt, ha arra. Így közelséget és távolságot; szavakat, érzelmeket, amelyek eddig még nem léteztek, s képeket, amelyek a nyelven belül önállósulva ezután majd léteznek” – írja a költő, esszéíró.⁹ József Attila mindenségélményeit Picasso fétisélményével állítja párba: „formát adni a szellemeknek, hogy fegyverek lehessenek a kezünkben. És teremteni, mint a fétiskészítő ember! Fölismerhető világmodellt, mert »a művészet nem más, mint a nem szemléleti végső világegész helyébe való teremtése egy végső szemléleti egésznek«.”¹⁰ Egy korabeli, Bertha Bulcsival folytatott beszélgetésben (*Egyik felem paraszt, a másik értelmiségi*) azt mondja, az irodalomnak ma is megmaradt az az embert segítő szerepe, ami régen a varázsképeknek, teremtés-mítoszoknak, meséknek volt: „Az ember belső világában ma is a művészet próbál rendet teremteni. A társadalom osztályoz, fölemel, leránt, eltöröl, de az emberi teljességre ma is a vers, a dráma, a regény figyelmeztet bennünket. Akár úgy, hogy megmutatja torzulásainkat, akár úgy, hogy szenvedélyt és szabadságot ötvöz.”¹¹

A nyolcvanas évek ebben az összefüggésben (is) számba vehető esszéinek többsége ezt a szakrális jellegű, teljességre, egyetemességre törekvő, világteremtő és szabadságkiteljesítő költészet-, illetve irodalomeszményt fogalmazza újra, illetve gazdagítja újabb árnyalatokkal, állításokkal. „Igen, a költészet sűrítés. A világ gomolygó tűzmagja. Érzéki metaforája” – állítja *A világ érzéki metaforája* című esszéiben, s azt is: „A kívülről és a belülről korlátozott ember az igazi versben visszaszerezheti szabadságát, képzeletét, saját maga illúzióját. Visszanyerheti természetes és szabad lélegzetét, amely rokon a fákéval, a madarakéval. »Amikor alkotok: igaz vagyok« – írta le Rilke, szinte elszólásként. S ha csak ez az egyetlen mondat dongna is bennünk, fölöttünk, ebben a csitíthatatlan világzajban, akkor is ezt kellene ismételnünk magunkban: élünk, vagyunk, költészet nélkül azonban minden, de minden meghamisítható ezen a földön.”¹² Az a gondolat, hogy a költészet, az irodalom a szabadság és az igazság hordozója, kap újabb megfogalmazást a francia Liberation körkérdésére írott válaszában is: „Írni talán ezért akar az ember, igenis azért akar, mert az írás nem egyéb, mint a végtelenség érzete. A végtelenségé, mindenféle változatban. Hiszen az öröm sem igazi öröm távlat nélkül, s a halál sem igazi halál, ha nem múlik el vele a világ is. Amikor írok: szabad vagyok; szabadabb, mint bármikor” (*A végtelenség érzete*). Hangsúlyozza, hogy ezt a versek bozótosában élő Robison mondatja általa, „a költő, aki szerénységét hangoztatva is, csupán a teljességből tud élni; aki a legparányibb részletben is az egészről való látomását fogalmazza meg”, a benne lévő próza- és esszéíró viszont ezen túl az igazmondás kényszere is alkotásra sarkallja, mert ebben a térségben „az igazmondás kényszere – ha rejtőzve is – általában az irodalomba húzódik vissza. A sajtó hazudhat: nagyíthat és törpíthet, a politikusok cselezhetnek, átszínezhetik a valóságot, megvan hozzá a menlevelük is, az irodalom azonban rögtön belepusztul a mellébeszélésbe.”¹³ A hetvenes évek közepén *A pályakép zavarai* című esszéjében még csupán saját magára vonatkoztatott felismerésként fogalmazta meg: „az én küldetésem egyetlen föladata összponztosul: megszüntetni a távolságot a fölismert igazságok és a kimondható igazságok között. A nyelvünk hegyén kuporgó szót újtára indítani a legnehezebb terepen is. A félig kimondott mondatokat vallatóra fogni: mi az, amit még mindig eltitkolnak?”¹⁴ A nyolcvanas évek elején írott *Ismerős fogalmak háttere* már általános érvénnyel állítja: „ami mint létünket érintő igazság nem hangozhat el a Parlamentben – közérzetet rontó sorsként vagy igazságként fölbukkan mindig a versekben, a regényekben, a drámai szituációk fenyegető csöndjében. Az irodalom, az írás gyakorlása tehát az igazság gyakorlása is. Azaz: közügy. A teljességre vágyó ember függetlenségi harca. Ambíciója a megma-

PUHA FERENC, Cím nélkül, 2017

radásra. A »valóságról« reggeltől estig szakadatlanul egyre több, szövegbe s képekbe zsúfolt beszámolót kapok. S a hangsúly a *kapok* szón van. Írás közben az ember nem kap, hanem teremt.”¹⁵ S ezen elgondolás szerint tehát igazságot, igaz valóságot és szabadságot teremt. Így kapcsolódik, így is kapcsolódik össze Csoóri Sándor szemléletében az irodalom szakrális és közéleti funkciója, az egyetemes emberi és a nemzeti közösségi küldetése.

A nyolcvanas évek közepétől a költészet különleges értékét, az irodalom rendkívüli jelentőségét valló és tudatosító esszéíró költőnek ugyanakkor már szembe kellett néznie a költészet leértékelődésének teóriájával, majd egyre inkább valóságával is, a rendszerváltozást követő évtizedekben pedig az irodalom egészének végletes térvésztesével, eljelentéktelenedésével. Először a *Műfajok őrségváltása* című, 1987-es, nagy ívű esszéjében ad számot erről a szembesülésről, s az irodalom kívüli és belüli okait keresve végül arra a következtetésre jut, hogy a költészet szerepszugorodása a kultúra és a személyiség általános romlásának következménye. Ebben a harminc évvel ezelőtt írott esszében számtalan máig érvényes megállapítása van Csoórinak, de számos vitatható is. A legnagyobb hiányossága, hogy miközben a századokon át líráközpontú magyar irodalom belüli hierarchia bomlásáról beszél, a saját dilemmáját – vers és/vagy tanulmány – járja körül csupán, s (ahogy korábban sem volt és később sem lesz) – nincs érdemi mondanivalója a kortárs magyar prózáról, drámáról. A személytelen költéssel és az általa *antilíra* címszóval összefoglalt új törekvésekkel szemben viszont ismételtén állást foglal a versbeli személyesség, „a világmindenség szubjektív átélője és fegyelmezője”, „a teremtő szubjektum” kibontakozását biztosító költészet mellett. Megfogalmaz olyan pontos állításokat, amelyek akár szállóigévé is válhatnak: „A vers az emberré válás közben született meg, elpusztulni csak az elembertelenedés közben pusztulhat el.”¹⁶ Végül illúziótlanul, de a saját eszméi továbbélése mellett is hitet téve kijelenti: „Még az se lesz baj, ha a költő már csak a maga számára ír verset. A költészet ebben az ínséges állapotában is megőrzi a világ újrateemtésének személyes titkát.”¹⁷

A rendszerváltoztatást követő évtizedek esszéi, megszaporodott interjúi azonban arról tanúskodnak, hogy e saját helyzetelemzésébe sem tudott belenyugodni, főként, hogy a költészet szerepvésztesése mellett egyre inkább az irodalom egészének leértékelésével kellett szembesülnie. A kilencvenes és a kétezres évek ide sorolható esszéiben (*Hol vannak az írók?; Hétköznapi futamok; Aszályos időben; Temethetjük-e a költészetet?; Mennyezetről lezuhant csillár; Ember és költészet; Lehet-e Holt-tengeri költészet?; Fölbredhet-e az író?*) és interjúiban újra meg újra szenvedélyesen keresi a magyarázatot, illetve próbálja előadni többnyire régi, de olykor újabb érveit is a költészet, az irodalom ma is nélkülözhetetlen szerepe mellett. „Minél szövevényesebbé s átélhetetlenebbé válik a civilizáció dzsungelébe tévedt emberiség élete, annál nagyobb szükségünk lesz tájékozódási pontokra. Azaz: valóságra. Azaz: irodalomra. Ma a ránk zúduló »valóságtömeg« ugyanúgy az elnémítá-sunkra és megsemmisítésünkre tör, mint a történelem bármelyik politikai vagy vallási diktatúrája. Csak százsorta ravaszabbul” – olvashatjuk az *Aszályos időben* című esszéjében.¹⁸ S azt már egy Mátraházi Zsuzsával folytatott beszélgetésben mondja el, hogy a média által ránk zúdított, a médiától készen kapott valóság és híranyag igazságtartalma kétséges: „lehet, hogy a televízió épp azzal rejti el a dolgok lényegét, hogy megmutatja. Ugyanis a valóságot és az igazságot nem lehet megvásárolni az üzletben, hanem ugyanúgy meg kell teremteni, mint egy verset, egy rajzot, egy zeneművet. A külső világ tényeiből és magunkból” (*A bozótban eltűnő fácnak*).¹⁹ Joó Istvánnak pedig Ezra Poundot idézi, aki szerint „az irodalom olyan újság, amely megmarad újságnak. [...] Ha egy állat idegrendszerre nem közvetíti az észleleteket és az ingereket, az állat elsorvad... Ha egy nemzet irodalma hanyatlik, a nemzet elsorvad, tönkremegy... Ha nincs irodalom, elsilányodik a nyelv is. És a törvényhozó így nem tud törvényt hozni a haza javára, a parancsnok nem tud parancsolni, a nép (ha az ország demokratikus) nyelv nélkül nem tudja »utasítani« képviselőit” (*Az irodalom lármafája*).²⁰

Csoóri Sándor észjárásában mindenkor a nemzeti és az általános emberi létminőségek jobbítása, az emberi és nemzeti lehetőségek kiteljesítése volt az irányadó. Ebben az összefüggésben a rendszerváltoztatás után számtalan hiányt, kudarcot érzékelt, köztük éppen annak az irodalomnak az eljelentéktelenedését, amely az ő felfogása szerint nagymértékben hozzájárulhatna mindehhez. Ezért is tartja oly fontosnak az irodalom egykori szerepének, rangjának visszaszerzését. A Szokolczay Lajossal folytatott életútinterjú (*Nekünk ilyen sors adatott*) végén, 2005-ben azt mondja, nem hiszi, hogy „az emberiség sóvárgásig csigázott eszménye az a fajta zilált, modern, fogyasztói társadalom volna, ahová elérkeztünk. Egyre gyakrabban gondolok arra, hogy valamikor az egyházat kellett Luthernek és követőiknek megreformálniuk, hogy a hit megmaradhasson, most viszont magát

az életet kell megreformálnunk. S ehhez legnagyobb szükségünk az irodalomra lesz, a költészetre, a nyelvre, amelyet nem a természet alkotott, hanem maga az ember.”²¹ Mindebből jól látszik, hogy Csoóri Sándor az irodalom maga teremtette eszményéből, minden azt kétségbe vonó aktualitás ellenére, egy jottányit sem engedett, valószínűleg élete végéig úgy gondolta, ahogy a *Világosság és köd* című jegyzetorozatában írta valamikor a 21. század első évtizedének végén: „Mostanában semmit se nyert meg igazán a magyar irodalom. Épp ezért semmit se veszített el a föladataiból.”²²

JEGYZETEK

¹ GÖRÖMBEI András, *Csoóri Sándor költészetszemlélete*, Tiszatáj, 2000/2, 68–77.

² Uő., *Csoóri Sándor*, Kalligram, Pozsony, 2003, 80.

³ CSOÓRI Sándor, *A költő és a majompofa*, Magvető, Budapest, 1966, 116.

⁴ Uő., *Nomád napló*, Magvető, Budapest, 1978, 12.

⁵ Uő., 7.

⁶ Uő., 8.

⁷ GÖRÖMBEI, *i. m.*, 103.

⁸ Kiss Ferenc, *Csoóri tanszéke = Tanulmányok Csoóri Sándorról*, szerk. GÖRÖMBEI András, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1999, 91.

⁹ CSOÓRI, *Nomád... i. m.*, 389.

¹⁰ Uő., 407.

¹¹ Uő., *Az elhalasztott igazság. Beszélgetések 1971–2010*, Nap, 2011, 60.

¹² Uő., *Készülődés a számadásra*, Magvető, Budapest, 1987, 380. és 386.

¹³ Uő., 247–249.

¹⁴ CSOÓRI, *Nomád... i. m.*, 353.

¹⁵ Uő., *Készülődés... i. m.*, 342.

¹⁶ Uő., 453.

¹⁷ Uő., 456.

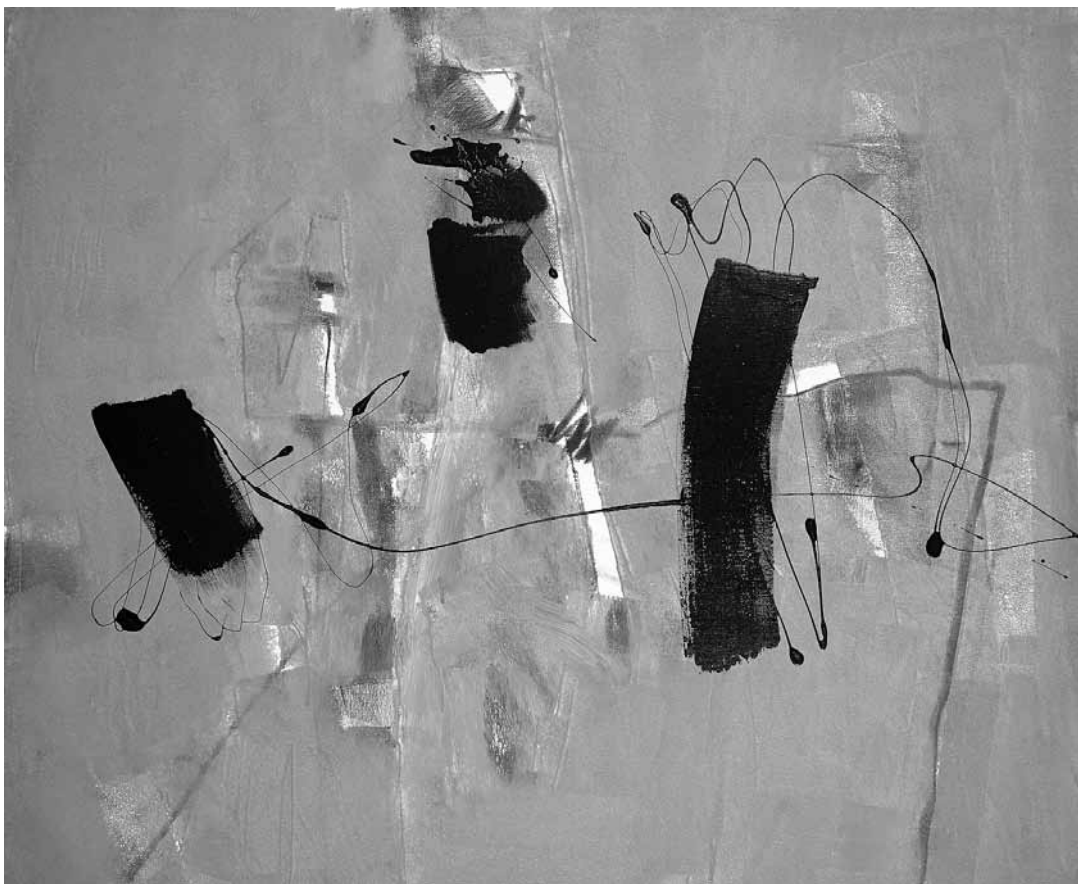
¹⁸ Uő., *Szálla alá poklokra*, Felsőmagyarország, Miskolc, 1997, 98.

¹⁹ Uő., *Az elhalasztott... i. m.*, 293.

²⁰ Uő., *Elveszett utak*, Nap, Budapest, 2003, 325.

²¹ Uő., *Tizenhét kő a parton*, Nap, Budapest, 2007.

²² Uő., *Világosság a köd mögött* = Uő., *A szétzilált nemzet*, Nap, Budapest, 2010, 133.

PUHA FERENC, Cím nélkül 1–9 és 11–12, 2017; Cím nélkül 10, 2016